

СТРАХ ПЕРЕД СМЕРТЮ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЕСХАТОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ

У статті зроблено спробу проаналізувати проблему смерті й усвідомлення власної смертності у філософській і релігійній традиції. Осмислення проблеми смертності розглядається як чинник виникнення і становлення есхатологічних вчень релігійного та нерелігійного характеру. Особливими формами есхатологічних візій сучасності є есхатофобія й есхатоманія.

Проблема смерті посідає помітне місце серед інших онтологічних питань в історії філософської думки. Усвідомлення власної смертності – конечності свого існування – з погляду психології є фактором становлення власної ідентичності індивіда, а отже, значною мірою формує свідомість людини. Водночас це ж усвідомлення вважається найбільш психічно травматичним переживанням для людської свідомості, що вводить зазначену проблематику до кола інтересу психологічних дисциплін. Це усвідомлення призводить до страху перед смертю і найчастіше супроводжується ним. Однак, незважаючи на це, проблема страху людини перед смертю у психології залишається недостатньо дослідженою. Психологія розробляє проблему смерті у площині практичних досліджень, але широкого теоретичного обґрунтування це питання на сучасному етапі розвитку психологічної науки поки що не набуває.

Водночас проблемі смерті завжди надавалось достатньо уваги в релігійній і філософській традиції від найдавніших часів до сучасності, адже усвідомлення людиною власного існування нерозривно пов'язане з усвідомленням і його конечності. Про багатоплановість осмислення цієї проблеми свідчить виникнення на його основі як мінімум двох окремих сфер дослідження: танатології та есхатології. Танатологія – розділ медицини, який досліджує стан живого організму перед смертю, а також есхатологія – вчення про кінцеву долю людини і людства, яку можна розглядати і як розділ філософії, і в межах теологічно-богословських систем.

У первісних суспільствах смерть пояснювали присутністю в тілі людини її двійника – душі, духу, який залишає її як тимчасово (уві сні), так і остаточно, коли людина помирає. Таке вірування отримує назву анімізм (від лат. *anima* – душа), а розуміння душі як надчуттєвої сутності, яка виходить під час смерті з тіла і продовжує своє існування, приводить до думки про переселення душ в тіла інших істот чи предмети

довколишнього світу, існування душі після смерті, що в подальшому було відображене в уяві про потойбічний світ, світ мертвих, рай і пекло, Царство небесне тощо.

Відомий британський антрополог польського походження Б. Малиновський у праці "Магія, наука і релігія" [1] на основі аналізу творів основоположника релігієзнавства Е. Тайлора та Дж. Фрезера узагальнює, що для первісних вірувань смерть була невід'ємною частиною кругообігу життєвого циклу: народження, юність, одруження, смерть [1, с. 24]. Якщо ж проводити аналогію з процесами в природному світі, смерть сприймалась як перший "крок до воскресіння, розпад – етап відродження, осіння зрілість і зимове в'янення – прелюдія до весняного пробудження" [1, с. 24]. Таким чином, формування знань про навколишній світ вирішувало ряд онтологічних питань, які ставила людина щодо свого буття, зокрема питання власної смерті, а водночас формувалися первісні релігійні вірування.

Будь-який страх – це відображення страху смерті, а в основі, "глибині" страху – смерть, ніщо [2, с. 6]. Страх вважається однією з причин виникнення і формування релігії, оскільки невідоме – весь довколишній світ для первісної людини, явища якого вона тільки намагається пізнати і пояснити, викликаючи страх, призводить до уособлення – перенесення власних психічних властивостей на природу, і як результат – обоження її. У зв'язку з цим страх смерті, який у такому контексті можна вважати страхом за власне життя, є зворотним боком інстинкту самозбереження.

Для міфічного типу світогляду характерне циклічне сприйняття часу, яке спирається на кругообіг, відтворюваність, повторюваність природних процесів, що відповідно переноситься і на пояснення смерті. Перехід до землеробства як продуктивної діяльності передбачав активну участь людини в цьому процесі, спрямовану на відтворення врожаю із зібраного насіння після його дозрівання – завершення природного циклу існування рослини. Відтворення нової рослини з насінини – переходу до "воскресіння" того ж живого організму після "смерті" наштовхує на аналогію з людиною та її потенційним воскресінням, можливо, в іншому світі.

З ідеєю смерті й воскресіння також пов'язуються обряди ініціації, які супроводжуються різного роду випробуваннями і фізичним ушкодженнями – від найлегших, наприклад, надрізів на тілі, до досить таки помітних, зокрема обрізання [1, с. 40]. Символічного значення ініціації надає усвідомлення її суб'єктом свого "вмирання" у попередньому статусі і народження в новому, відмирання колишніх умов життя і перехід до нових, більш адекватних.

Наявність у людини ідеальної за суттю свідомості є передумовою усвідомлення питань, пов'язаних із буттям людини. Це передусім питання

сенсу і мети її життя, як і питання життя і смерті. Усвідомлення власного буття має зворотний бік у вигляді усвідомлення і його конечності. Страх перед смертю вже апіорі несе відбиток невідворотності, передвизначеності, фаталістичності, оскільки смерть у її біологічному аспекті виступає як логічне завершення будь-якого біологічного процесу. Уникнути смерті неможливо, як і знизити її ймовірність до абсолютного нуля.

Однією з найбільш розроблених і обґрунтованих відповідей на виклик проблемою смерті можна вважати релігію. Подолання відчуття страху перед смертю – одне із завдань, яке ставить перед собою релігія. У межах релігії формується уявлення про смерть як межу, що відділяє світ реальний, земний, видимий, чуттєвий – "цей" від світу "того" – невидимого, потойбічного, надчуттєвого. А отже, фізична смерть – індивідуальна есхатологічна подія – лише перехід до іншого, справжнього буття.

Усвідомлення смерті як невідворотної участі всього живого сприяє виникненню комплексу вчень про остаточну загибель світу і людства загалом, які отримали назву есхатологічних. І хоча есхатологія формується в межах релігії в тих чи інших її історичних формах, сьогодні побоювання щодо можливості колапсу глобального світового рівня поширюються далеко за межі теології.

Есхатологія у вигляді індивідуальної есхатології займає вагоме місце в будь-якій релігії, оскільки релігія передусім покликана пояснити людині її місце в світі – земному і потойбічному, встановити "правила гри", за якими людина своїм земним життям заслуговує на конкретну участь у "вічності".

Страх перед смертю компенсується в релігії надією на краще життя в потойбічному світі. Проте невідворотність смерті призводить до спроб її заперечення, страху перед "передвісниками" смерті, зокрема старістю, що особливо простежується в сучасному глобальному світі. Ще з давніх шарів міфологічної свідомості до наших днів дійшли легенди про "живу воду", "еліксир молодості" чи "молодильні яблука", "нектар" та "амброзію", які можуть надати вічної молодості і краси. Сучасність пропонує їх аналог у вигляді цілої індустрії, яка обслуговує "культ молодості": косметичні засоби, пластична та естетична хірургія тощо [3, с. 86]. Щороку збільшується кількість людей, які звертаються до цих засобів, щоб продовжити молодість, що свідчить про посилення страху перед смертю.

Ще одним аспектом релігійної "відповіді" на проблему усвідомлення людиною власної смертності є відчуття захищеності людини-носія релігійної свідомості. Хто пов'язує власне буття з надприродною

сутністю – Богом чи богами, психологічно відчуває свою захищеність: віруюча людина перебуває "під захистом" об'єкта своєї віри.

У зв'язку з цим релігійно-філософська традиція формує вчення про теодицею – "виправдання" Бога. Бог хоча і карає людину смертю за непослух (гріхопадіння), проте водночас захищає її. Цю тезу ґрунтовно піддали сумнівам екзистенціалісти, обстоюючи думку, що людина – закинута у світ і відтак самотня, залишена наодинці з собою.

Християнську теодицею на сучасному етапі розглядають через призму есхатології: так, Бог знищив світ в минулому у водах всесвітнього потопу, очистивши його таким чином від гріха, і знищить світ іще раз, коли гріх буде остаточно викорінений. Але людина, яка буде слідувати "правилам життя", запропонованим Богом, отримає "краще місце": "Багато осель у домі Мого Отця... коли відйду й приготую вам місце, Я знову прийду й заберу вас до Себе, щоб де Я – були й ви" (Ів. 14: 2–4) [4, с. 132]. Ці слова Біблія приписує Ісусу Христу перед вознесінням на небо до Бога-Отця. Отже, Бог є благим щодо людини і її майбутньої долі після "кінця світу": найтрагічніша подія в історії людства обіцяє увінчатися входженням у "кращий світ".

Страх перед смертю має універсальний характер, про що свідчить інтерес широкого кола мислителів до проблеми смерті у філософській традиції. Увага до питання усвідомлення власної смертності сягає корінням доби античності, де воно піднімалось у межах онтологічної проблематики. Так, про страх перед смертю говорить Епікур, який наполягав на тому, що смерті боятися не потрібно, пояснюючи свою тезу таким формулюванням: "коли ми є – смерті ще немає, коли настає смерть – то нас уже немає", отже, "смерть не існує ні для живих, ні для мертвих, оскільки для одних вона сама не існує, а інші для неї самі не існують" [5].

На новий рівень тему смерті у філософії підносить творець вчення про світ ідей і світ речей Платон: він називає її ледь не найважливішою для філософа проблемою для осмислення. У діалозі "Федон" він називає смерть і відхід із життя єдиними справжніми темами для розмірковування філософів. Адже душа здатна наблизитися до істини найкраще тоді, коли їй "не заважає тіло" [6, с. 161–163]. Аналіз платонівського вчення про два світи дає М. Бердяєву підстави стверджувати, що для Платона життя філософа є нічим іншим, як "вправлінням в смерть" [7, с. 174].

У свою чергу М. Бердяєв виділяє дві есхатологічні перспективи: особистісну та універсально-історичну. І хоча вони тісно пов'язані між собою, мислитель наголошує, що людство створило "жорстоку" есхатологію, яка спирається на концепцію пекла, "мстиву" есхатологію. Учення про "вічне пекло" свідчить про те, що християнська свідомість ще не відмежувалась від "древнього страху" [7, с. 277–278].

Остаточної завершеності страх смерті набуває у вигляді есхатофобії – страху перед остаточним кінцем не лише власного життя, але й завершенням земної історії усього людства і планети Земля. На думку дослідників проблеми есхатології, до виникнення есхатофобії призвело пропагування есхатологічного вчення. Найбільшої шкоди у такій проповіді може завдати встановлення точної дати цієї події, що може призвести не лише до есхатофобії, а й, за словами магістра богослов'я А. Скоулза, до атеїзму [8, с. 21]. Есхатофобія тлумачиться як реакція людини на есхатологічну проповідь, на ототожнення будь-якої події в історії з есхатологічними пророцтвами Біблії [8, с. 26]. Есхатофобія з такої точки зору виступає як спроба втечі від емоцій і переживань, пов'язаних з думками про власну смертність [9]. Уникнення постійного нагадування про есхатологічні мотиви у повсякденному бутті людини, намагання жити так, ніби життя триватиме вічно, – ось лише невелика кількість ознак есхатофобії.

Для сучасності характерна тенденція до ескапізму, що проявляється у "хованні смерті", "амнезією" щодо смерті, витісненням думок про смерть [9]. У найбільш загальному зрізі поняття есхатофобії її теж можна вважати одним із способів подолання страху смерті.

На протилежному від есхатофобії полюсі під впливом ідеї есхатологізму формується есхатоманія – світоглядна установка, відповідно до якої всі події індивідуального і суспільного буття розцінюються у контексті есхатологічної мети. З позицій есхатоманії вся біблійна історія, а також християнське віровчення, ототожнюються з есхатологією [8, с. 17–27]. Абсолютизація есхатологізму, введення його у контекст будь-якого прояву життя в усій його різноманітності як процесів чи станів, які мають тимчасовий характер,— основні сутнісні характеристики есхатоманії.

З іншого боку, спостерігається тенденція до ототожнення богослов'я загалом із есхатологією, оскільки частина богословів, зокрема К. Барт, Ф. Стаг, переконані, що Новий Завіт має виключно есхатологічний характер. Як свідчення на користь цього факту наводять статистичні дані: лише в посланні до Филімона і 3 посланні Івана немає згадок про "надію і сподівання, що стосуються майбутнього й останніх подій" [8, с. 21]. І саме такий підхід до розуміння есхатології отримав назву есхатоманії.

Важливим аспектом дослідження окресленої проблематики є її етичний аспект, який виводить питання есхатології за межі страху та негативізму. Богословська традиція розробила цілу систему "призначень" есхатологічного вчення [8, с. 22]: 1) давати радість у скорботах: "Бо теперішнє легке наше горе доставляє для нас у безмірнім багатстві славу вічної ваги" (2 Кор. 4: 17); 2) спонукати до очищення і святого життя: "І кожен, хто має на Нього надію оцю, очищає себе так же само, як чистий і

Він" (1 Ів. 3: 3); 3) приносити користь у навчанні і вихованні праведності: "Усе писання Богом натхненне, і корисне до навчання, до докору, до направи, до виховання в праведності" (2 Тим. 3: 16); 4) розповісти про "життя після смерті": "... краще покинути дім тіла й мати дім у Господа" (2 Кор. 5: 8); 5) розповісти про кінець історії; 6) засвідчити виконання пророцтв у текстах Біблії; 7) спонукати людину підтримувати зв'язок з Богом, славити Його й отримати благословення.

У розрізі етичного підходу до теми есхатології варто згадати сучасного польського науковця і богослова А. Цігенауса, який у праці "Есхатологія: майбутнє сотвореного в Бозі" [8, с. 21] наголошує на центральній ролі есхатології у богослов'ї, яку вважає вченням про "абсолютне майбутнє". І оскільки людина – духовна істота, яка переймається проблемами свого духовного існування, перебуваючи в духовному пошуку, есхатологічний мотив виступає спонукальним чинником до "остаточної оцінки сенсу життя" і "спасительних діл Бога", які спрямовані на порятунок людини.

Усвідомлення власної смертності є одним із основних онтологічних екзистенціалів людини. Саме через розуміння того, що життя не триватиме вічно, людина формує власну ціннісно-мотиваційну сферу і відповідним чином організовує життєдіяльність.

У контексті етичного підходу до проблеми есхатології можна розглянути питання усвідомлення власної смертності в екзистенціалізмі. Саме представники цього напрямку у філософії виводять смерть, усвідомлення власної смертності і переживання цього усвідомлення в ранг найбільш значимих філософських проблем. Питання переживання страху смерті піднімається М. Гайдеггером як ключове у праці "Буття і час". Він стверджує, що смерть у найширшому смислі – це "феномен життя" [10, с. 246]. Людина зіштовхується зі смертю лише як зі смертю іншого, власну смерть починає усвідомлювати через смерть іншого [10, с. 238]. Відтак сприйняття смерті іншого доступне людині лише як "співпереживання", тільки "об'єктивно" на протигагу неможливості пізнати особисту смерть – "суб'єктивно". Проте смерть іншого дає поштовх до роздумів над власною [10, с. 237]. Метафізика смерті у тому вигляді, в якому її розглядає екзистенційна філософська традиція, є "негативним" утвердженням буття: усвідомлення невідворотності смерті допомагає усвідомити й життя, його цінність і неповторність, визначити мету свого життя і наповнити змістом його сенс.

Для М. Гайдеггера смерть є не кінцем життя, а швидше способом буття смертної істоти. Такий підхід споріднює його погляди з традицією авраамічних релігій, насамперед християнством. І переживання людиною "теперішності своєї смерті" має допомогти їй уникнути жаху перед смертю, а її буттю – набутти цілісності [9, с. 200].

На протилежному від етичного аспекту проблеми страху перед смертю знаходиться використання цього страху як потужного регулятора соціальних відносин, зокрема для виправдання суспільного устрою чи утвердження влади. Історія зберегла згадки про такі механізми підтримки цього різновиду соціальної регуляції, як людські жертвоприношення, страти, вбивства під час воєн, смертна кара тощо. І хоча більшість їх вже в минулому, сучасний світ зберігає деякі з них, що, за соціологічними дослідженнями, сприяє посиленню страху смерті. Це передусім смертна кара й евтаназія. Супротивники смертної кари підсвідомо бояться "випадково" опинитися на місці засудженого. Серед мотивів супротивників евтаназії поряд із етичними виділяють також підсвідомий страх перед власною смертю і ототожнення себе з "потерпілим", який "не хоче помирати" [3, с. 83–84].

Страх смерті допомагає людині долати також її взаємодія зі "смертю" – обряди поховання, насамперед померлих рідних і близьких. Ще ранні форми вірувань без чіткого розмежування світів земного і потойбічного трактують смерть переходом з одного буття в інше, відповідно організовуючи його для своїх померлих родичів.

З точки зору психології, сум людини за померлим вважається передусім виявом жалю до себе через утрату деякої цінності [3, с. 85]. Поховальний обряд, разом із архаїчним мотивом "проводів" померлого у потойбічний світ, а також підтримання зв'язку з утраченою цінністю має на меті ще й "зняття" страху смерті через древній "ритуал її задобрювання" [3, с. 85].

Питання, пов'язані із власним буттям, виникають у свідомості людини, мабуть, разом із формуванням цієї самосвідомості. Посилена увага до проблеми смерті пояснюється самою природою людини як біологічно-соціальної істоти, життя якої підпорядковане законам природи. З іншого боку, наявність у людини ідеальної за суттю свідомості є передумовою її спроб вийти за межі фізичного, реального, земного світу у сферу трансцендентного. В есхатології можна також виділити гносеологічну складову, адже пророцтва є передусім спробою зазирнути за обрії теперішнього у таємниче майбутнє, а це властиво не лише релігіям, а й науковим пошукам – згадати хоча б футурологію.

Значна релігійно-філософська спадщина подає детальну розробку окресленої у статті проблематики, а процеси, які відбуваються у світі, підживлюють її подальший розвиток, що виливається зокрема у формування есхатологічних ідей про завершення життя людини, загибель землі й людства, а також у появу спроб "згладити" трагізм від усвідомлення цього у вигляді есхатоманії та есхатофобії. В есхатологічних візіях людства втілюється одвічне прагнення людини подолати проблему смерті і стати причетними до безкінечності.

Список використаних джерел та літератури

1. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Бронислав Малиновский.— М. : "Рефл-бук", 1998.— 304 с.
2. Делюмо Ж. Идентификация ужаса / Жан Делюмо, Джеймс Джордж Фрезер.— М. : Алгоритм, 2009.— 240 с.
3. Ильясов Ф. Н. Феномен страха смерти в современном обществе / Фархад Ильясов // Социологические исследования.— 2010.— № 9.— С. 80–86.
4. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту.— К. : Українське Біблійне товариство, 1994.
5. Эпикур. Письмо к Менекею / Эпикур. [Електронний ресурс].— Режим доступу : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1358238790#sel=>
6. Платон. Диалоги / Платон ; пер. з давньогрецької ; передм. В. В. Шкоди, Г. М. Куц ; прим. Й. Кобова.— Харків : Фоліо, 2008.— 349 с.
7. Бердяев Н. А. Творчество и объективация. Опыт Эсхатологической метафизики / Николай Бердяев // Бердяев Н. А. Царство Духа и царство кесаря.— Москва, 1995. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://odinblago.ru/tvorch_i_objektiv/
8. Малик В. Наукові підходи до визначення сутнісних характеристик есхатології / Василь Малик // Українське релігієзнавство.— 2012.— № 61.— С. 17–27.
9. Дахній А. Екзистенційно-онтологічна інтерпретація проблеми смерті у філософії Мартина Гайдеггера / Андрій Дахній.— *Δόξα / Докса*.— 2009.— Вип. 14.— С. 194–203.
10. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихин.— М. : Наука, 1997.— 451 с.

Iryna Witiuk. Bojaźń przed śmiercią jako warunek poglądów eschatologicznych.

W artykule dokonano próby przeanalizowania problemu śmierci i uświadamiania własnej śmiertności w tradycji religijnej i filozoficznej. Rozumienie problemu śmiertności jest rozpatrywane jak czynnik pojawienia się i stanowienia się kierónków eschatologicznych o religijnym i niereligijnym charakterze. Osobliwymi formami poglądów eschatologicznych współczesności jest eschatofobia i eschatomania.

Iryna Witiuk. Fear of Death as Precondition for Eschatological Visions.

The article attempts to analyze the problem of death and person's comprehension of being mortal in philosophical and religious tradition. Understanding the problem of mortality is considered as a factor in emergence and development of eschatological doctrines, religious and non-religious ones. Specific forms of eschatological visions of the contemporary world are eschatophobia and eschatomania.